

Szakmai zárójelentés a
„SEMANTIKAI INTUÍCIÓK MINT NYELVÉSZETI ADATOK”
című (F 42664 számú) ifjúsági OTKA-projektum eredményeiről

1. A PROJEKT ÁLTALÁNOS CÉLKITŰZÉSEI

Kutatási projektünk a nyelvi adatokra vonatkozó beszélői intuíciók egyik nagyobb területével, a különféle lexikális szemantikai intuíciókkal foglalkozott. Ezen belül két fő témát vizsgáltunk behatóbban: (i) a szavak elsődleges jelentésére, illetve (ii) kifejezések metaforikus vagy metonimikus voltára vonatkozó intuíciókat. Előbbi téma azt a kérdést vetette fel, hogy egy poliszém szó különböző jelentései közül melyiket minősíthetjük elsődlegesnek, és melyiket hozzá képest másodlagosnak vagy kevésbé “prominensnek”. Utóbbi kapcsán azoknak a kritériumoknak a felülvizsgálata állt a középpontban, amelyeket a kognitív metaforaelmélet javasol a metaforák, metonímiák felismerésére, illetve a két jelenség elhatárolására.

Pethő Gergely azt vizsgálta, hogy a szavak elsődleges jelentésére vonatkozó intuíciók milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, valamint hogy ezeknek mi lehet a forrása. Csatár Péter pedig azoknak a kritériumoknak a felülvizsgálatára vállalkozott, amelyeket a kortárs kognitív metaforaelméletek javasolnak a metaforák, metonímiák felismerésére, illetve a két jelenség elhatárolására. Projektünk témaválasztását és célkitűzéseit az a tény motiválta, hogy jóllehet a jelentések elsődlegességére vonatkozó intuíció és a figurativitással kapcsolatos ítéletek a kognitív szójelentéstani kutatás legfontosabb adatforrásai, ezeket a szakirodalom egyszerűen adottnak veszi. Nem reflektál rájuk, és nem teszi fel sem azt a kérdést, hogy mi alapján hozzák a beszélők ítéleteiket, sem pedig azt, hogy mennyire megbízhatóak ezek. Kutatási tervünk fő célja az ezekkel való szembesülés volt.

Végül Farkas Orsolya elsősorban kísérletek végrehajtásából kinyert adatok értékelésére támaszkodó kutatásai pedig arra a kérdésre keresték a választ, hogy az idegen nyelvű szöveg feldolgozásakor milyen módon férnek hozzá a nyelvtanulók a szavak egyes jelentéseihez. Ezen kísérletek elsődleges célja a szövegértés során megfigyelhető lexikális hozzáférési folyamatok vizsgálata, azaz (i) a jelentésekhez vezető út egyes lépéseinek, (ii) a hozzáféréseket meghatározó és irányító tényezőknek, valamint (iii) műveleteknek/stratégiáknak feltárása.

A fenti témák vizsgálata során az egyik legfontosabb adatforrást magyar és idegen nyelvű szövegek megértését vizsgáló pszicholingvisztikai kísérletek szolgáltatták. Ezek lehetővé tették olyan módszertani kérdések felvetését is, amelyek a kísérletek megalkotására, lefolytatására és az eredmények kiértékelését érdemben befolyásoló tényezőkre vonatkoztak.

2. AZ ELÉRT KUTATÁSI EREDMÉNYEK

2.1. A jelentések elsődlegességére vonatkozó szemantikai intuíciók

A szavak jelentésstruktúrájára vonatkozó projektumrészben Pethő a poliszémia jelenségén keresztül vizsgálta az elsődleges és másodlagos jelentések viszonyának kérdéskörét. Ezek összegzésének tekinthető az ÁNyT XXI. kötetében „A nem rendszeres poliszémiajelenségek kognitív háttere” címmel megjelent munkája (Pethő, 2005a), mely több esettanulmányt is tartalmaz. A dolgozat a poliszémia rendszeressége és metaforikus/metonimikus motivációja közötti összefüggést veszi górcső alá a magyar főnevek körében. A főnévi poliszémiatípusok elméletileg megalapozott klasszifikációja mellett kritikailag felülvizsgálja azt az eljárásmodot, ahogyan a fogalmi metaforaelmélet kezeli a kvázirendszeres, metaforikusan motivált poliszémiajelenségeket (azaz az egy-egy fogalmi metaforához tartozó nyelvi metaforák csoportját). Alternatív javaslatot is megfogalmaz, melynek lényege, hogy ezeket (bizonyos

kortárs pszicholingvisztikai metaforaelméletekkel egybehangzóan) analógiás jelenségként lehet megragadni. Projektünk szempontjából Pethő írásának egyik további alapvető belátása, hogy a fogalmi metaforaelmélet metaforafogalma — a jelen formájában — nem eléggé differenciált ahhoz, hogy a különböző jellegű metaforák azonosításának, felismerésének és értékelésének átfogó elméleti háttéréül szolgálhasson. A tanulmány szerint a jelentések prominenciájának intuícója egyfelől a poliszém szóhoz rendelt fogalmi reprezentáció szerkezetével, másfelől a jelentésváltozatokat előállító műveletek tartalmával áll összefüggésben. A magyar nyelvű tanulmánynak készült egy átdolgozott, angol nyelvű változata is („On irregular polysemy” címmel), amely egy Pethő Gergely által (Marina Rakovával és Rákosi Csillával közösen) társszerkesztett, a poliszémiakutatás empirikus alapjait vizsgáló tanulmánykötetben jelenik meg (Rakova, et al. 2007). Pethő Gergely 2005-ben megvédett PhD-dolgozatában elsőként vállalkozott a magyar főnévi poliszémiatípusok teljes körű leírására. A disszertáció kitér a poliszém szavak olvasatai között érzékelt prominenciaviszonyokra (illetve ezek esetenkénti hiányára) is.

„A *-ból/-ből* rag mint az ok- és a célhatározó kifejezőeszköze” című tanulmányában (Pethő, 2003) pedig a poliszémia jelenségének egy különleges megjelenési formáját vizsgálta: az elsődlegesen helyhatározói jelentésű elativusrag másodlagos ok- és célhatározói értelmezését, amely meghatározott tulajdonságokkal jellemezhető szintaktikai szerkezetekben (ún. „konstrukciókban”) jelentkezik.

„On intuitions about proper names” című írásában (Pethő, 2005b) a szemantikai intuíciók egy ritkán vizsgált (mivel általában triviálisnak tekintett) típusát, mégpedig a tulajdonnevek referálási módjával kapcsolatos intuíciókat járja körül. Ezen belül arra hívja fel a figyelmet egy konkrét nyelvfilozófiai probléma kapcsán, hogy a szemantikai intuíciók adatközlőktől való gyűjtése során rendkívül körültekintően kell eljárni, ugyanis a kérdések nem kellően egyértelmű megfogalmazása vagy az adatközlő elégtelen elméleti felkészültsége esetén értékelhetetlen válaszokat kaphatunk.

Bár a jelentések prominenciájának témaköréhez közvetlenül nem kapcsolódik, azonban a szemantikai intuíciók státuszát vizsgálta Pethő Gergely és egyik szakdolgozója, Kardos Éva közös konferenciaelőadása (amely 2006-ban, az oslovi SPRIK konferencián hangzott el), illetve az ez alapján íródott tanulmány (Pethő/Kardos, 2007). Ez a munka az implicit argumentumok engedélyezésének problémáját járja körül. Problematizálja azt a – bizonyos elméleti megközelítések keretében – bevett gyakorlatot, hogy a nyelvi predikátumok egyes argumentumainak elhagyását végső soron kizárólag az értelmezhetőség tényezőjére vezetik vissza. Míg ez a megoldás látszólag rendkívül plauzibilis és megfelel a beszélők szemantikai intuícióinak, Pethő és Kardos arra hívja fel a figyelmet, hogy mégsem lehet helyes, ugyanis több nyelv analóg szerkezeteinek kontrasztív összevetése alapján kiütközik, hogy az argumentumok elhagyása alapvető nyelvspecifikus (és szemantikailag-pragmatikailag nem motivált) nyelvtani korlátozásoknak engedelmessékedik. A tanulmány lényegi módszertani tanulsága, hogy még a biztosnak tűnő szemantikai intuíciókat is lehetőség szerint meg kell erősíteni független adatforrások, pl. – ahogy adott esetben – kontrasztív nyelvi adatok alapján.

2.2. Metaforákra vonatkozó intuíciók

Projektünk másik nagyobb kutatási területét a metaforákkal kapcsolatos intuíciók képezték. Csatár (2005) arra vállalkozott, hogy számba vegye azokat a kérdéseket, amelyeket a kognitív metaforakutatás intuitív metaforaazonosítási eljárása vet fel. Ezek közül az egyik legfontosabb – és a jövőben is kutandó – probléma a metaforaazonosítás operacionalizálhatóságának kérdése: miképpen lehetséges rekonstruálni és interszubjektíve is követhető módszertani lépések sorozatára lefordítani azt az intuitív eljárást, amellyel a kognitív metaforaelméletek képviselői azonosítják a metaforákat? Ez a kérdés jelenleg is élénk érdeklődésre tart számot a kognitív metaforaelméletben (Gibbs/Perelman, 2006, valamint

Gibbs/Lonerga, 2007). Csatár (2007) áttekinti és kiértékeli az eddigi javaslatokat. A dolgozat megállapítja, hogy valóban lehetségesnek tűnik a fogalmi metaforaelmélet intuitív metaforaazonosítási eljárását az elmélet eszközeivel kifejtteni. Ugyanakkor felhívja arra is a figyelmet, hogy az ily módon kidolgozott technikával szemben mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból ellenvetések fogalmazhatók meg. Ezek részletes bemutatására itt nincs mód, viszont arra rámutathatunk, hogy a problémák közös eredője abban ragadható meg, hogy a metaforakutatók egy része – például Steen (2002) – abból a hallgatólagos, és gyakran egyáltalában nem reflektált premisszából indul ki, hogy a metaforák azonosítása teljes mértékben elméletfüggő, vagyis az azonosítási eljárásnak mindig valamilyen metaforaelméleti keretben kell megfogalmazódnia. Csatár (2007) nem osztja minden tekintetben ezt a nézetet, mert álláspontja szerint lehetséges olyan módszertani keretet találni, amelyik több elméletet is magába foglaló – azonos célok és kutatási terep definiálta – kutatási programokra kiterjesztve fogalmaz meg egy metaforaazonosítási eljárást. Ehhez Csatár szerint azt is mérlegelni kell, hogy az azonosítási eljárások kidolgozásakor a kutatók sorban egymás után alkalmazható kritériumok definiálta lépések sorozataként értelmezik az azonosítási folyamatot, jóllehet lehetőség lenne a metaforák jelenlétét a szövegekben – különféle szemantikai, pragmatikai, szövegtipológiai – tünetek együttes meglétével diagnosztizálni.

A metaforákkal foglalkozó kutatásaink másik nagyobb területét azok a tényezők alkották, amelyek érdemben befolyásolhatják a metaforákra vonatkozó nyelvhasználói ítéleteket. Ezen ítéletek közül a legérdekesebb, és a szakirodalomban is többek által vizsgált jelenség a metaforákkal kapcsolatos intuitív esztétikai ítéletalkotás. Munkahipotézisünk szerint az esztétikai ítéletekre detektálható hatást kifejtő tényezők befolyásoló tényezőkként léphetnek fel több, a metaforákra vonatkozó intuitív ítélet esetén, így többek között magát a metaforaazonosítást is meghatározhatják bizonyos mértékben. Több priming kísérletet is végrehajtottunk, azt próbálván felderíteni, hogy az iskolai tapasztalatok révén interiorizált szociális elvárások mennyiben befolyásolhatják a nyelvhasználó döntését egy-egy nyelvi jelenség (nem szükségképpen metafora) esztétikai értékének megítélésében. Erre döntő bizonyítékot a kísérleteink ugyan nem szolgáltatottak, viszont az a következtetés mindenképpen levonható belőlük, hogy a metaforáknak van valamiféle kvantifikálható esztétikai hatása a nyelvhasználókra. Mivel kísérleteink egy része arra irányult, hogy korábbi kísérleteket (Gibbs, 2002) rekonstruáljon, lehetővé vált ezen kísérletek módszertani problémáit is felszínre hozni.

Eredményeinket több konferencián is prezentáltuk (Tübingen, Linguistic Evidence, 2004 - poszter), valamint előadások formájában, melyek közül kiemelkedik a Magyar Megismeréstudományi Alapítvány (MAKOG) 13. konferenciája (2005), valamint a Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft éves konferenciája (Pethő/Csatár, 2006). A kísérletsorozat összegzését tartalmazza a Journal of Literary Semantics 35 (2006) című folyóiratban megjelent angol nyelvű tanulmány.

2.3. A lexikális hozzáférési folyamatok és hozzáférési stratégiák

Projektünk harmadik részterületén Farkas Orsolya lexikális hozzáférési folyamatokat és feldolgozási stratégiákat vizsgált különféle kísérletes módszerekkel. Eredményeit több dolgozatban foglalta össze.

Farkas (2003) a megértési folyamatokat vette górcső alá a hangos gondolkodás módszerén alapuló kísérleteiben. A kísérletekben magyar anyanyelvű kísérleti alanyok azt a feladatot kapták, hogy egy-egy hosszabb idegen (német) nyelvű szövegegység fordítása során verbalizálják, kommentálják saját megértési és fordítási stratégiáikat. Ezzel a technikával Farkas megerősítette azt a korábban más eljárásokkal igazolt tény, hogy a kísérleti alanyok anyanyelvi szövegértelmezési stratégiái még akkor is nagyban befolyásolják az idegen nyelvi szövegek megértési folyamatait, ha a kísérleti alany viszonylag régebb óta tanulja az idegen

nyelvet. A dolgozat legfontosabb következtetése mégis az, hogy az idegen nyelvi feldolgozási folyamatok a különböző anyanyelvű alanyok esetén nem az elkövetett hibák, vagy az alkalmazott stratégiák tekintetében különböznek egymástól, hanem abban, hogy az olvasó a stratégiákat a feldolgozási folyamat mely szakaszában (milyen sorrendben) használja, azaz hogy milyen nyelvi indikátorok (szórend, egyeztetési viszonyok) hatására, illetve mely értelmezési nehézségek megoldása érdekében folyamodik valamely megértési eszközhöz.

Farkas (2005) továbbgondolja a korábbi kísérlet (Farkas, 2003) eredményeit. A dolgozat abból indul ki, hogy – mint azt a korábbi kísérletek (l. pl. Farkas, 2003) igazolták – az anyanyelvi szövegértési és -feldolgozási stratégiák befolyásolják az idegen nyelvű szövegek feldolgozási módját. Farkas azt a kérdést vizsgálja, hogy ennek tükrében a — problémaalapú tanulást, helyzetfüggő gondolkodást, valamint tanulói önellenőrzést a középpontba állító — konstruktivista (tanulás)elméletek pedagógiai gyakorlatba történő átültetése révén hogyan és mennyiben fejleszhető a szövegértési és fordítási készség. A dolgozat elsősorban didaktikai szempontból hoz újat. Farkas amellet érvel, hogy a hangos gondolkodás módszere révén nemcsak a fordítás rejtett folyamatai tárhatók fel, de a módszer nagyban hozzájárulhat a fordító metakognitív tudatosságának fejlesztéséhez is.

Projektünk szempontjából Farkas kísérletes eredményei azért is érdekesek, mert közvetett módon arra utalnak, hogy a szójelentések közötti különbségeket a beszélők nemcsak tudattalanul érzékelik, hanem képesek a jelentések közötti hierarchia verbalizálására is, ami további vizsgálódások kiindulópontját képezheti.

3. A PROJEKTUMHOZ KAPCSOLÓDÓ TOVÁBBI EREDMÉNYEK

A kutatási projektum első két évében (kollégák és érdeklődő hallgatók bevonásával) kutatószemináriumokon dolgoztuk fel az adatprobléma aktuális műveit, valamint a metaforakísérletekre vonatkozó kognitív irodalom jó részét.

A projektumunk munkáját demonstrátorként segítő Szoboszlai Helga a 2005-ös OTDK német nyelvészeti szekciójában dolgozatával „Implicit argumentumok és előfordulási lehetőségeik magyar-német kontrasztív összehasonlításban” (témavezetők: Dr. Pethő Gergely és Dr. Kertész András) második helyezést ért el.

4. SZEMÉLYI VÁLTOZÁSOK

Személyi változások: Pethő Gergely 2005-ben megvédte PhD-dolgozatát, 2006-tól pedig a Debreceni Egyetem Német Nyelvészeti Tanszékének tanársegédjeként dolgozik. Farkas Orsolya 2004-től egyetemi adjunktusi beosztásban dolgozik a Debreceni Egyetem Német Nyelvészeti Tanszékén. Pethő és Csatár kísérletes kutatásainak statisztikai kiértékelésében Tóth Enikő a DE Általános Nyelvészeti Tanszékének oktatója nyújtott segítséget.

5. ÖSSZEGZÉS

A „Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok” projektum jelenleg is intenzíven kutatott témákra koncentrált. Eredményeink – megítélésünk szerint – leginkább az adatprobléma elméleti-fogalmi és módszertani aspektusában vihetik előre a kutatást.

A jelentésviszonyok reprezentációs mechanizmusainak tanulmányozásában Pethőnek a poliszémia tárgykörében végzett vizsgálatait, kritikai megjegyzései új megvilágításba helyeznek olyan nyelvi jelenségcsoportokat, amelyekről korábban nem sikerült szisztematikus leírást adni.

A metaforák felismerésével kapcsolatos eljárásmodok felülvizsgálatával Csatár arra hívja fel a figyelmet, hogy lehetőség lenne olyan azonosítási eljárás kifejlesztésére, amelyik hasznosítva az eddigiek előnyeit új módszertani perspektívát érvényesít.

Farkas kísérletei elsősorban didaktikai szempontból hoznak újat. Kísérletei eredményeinek kiértékelése során az idegennyelv-tanulásban eddig nem alkalmazott – a hangos olvasás – módszer meghonosítása mellett érvel.

Projektünk lezárásaként a 2006-os évben workshopot szerveztünk, ahol a szemantikai intuíciók nyelvészeti problémái iránt érdeklődő kollégák adták elő kutatási eredményeiket. A workshop anyagát saját eredményeinkkel egyetemben egy tanulmánykötetben adjuk közre „Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok” címmel (Csatár/Pethő, 2007).

6. AZ EREDMÉNYEK KÖZZÉTÉTELE

KÖZLÉS FORMÁJA	VÁLLALÁS	TELJESÍTÉS
konferencia előadás, poszter	3	7 (6 előadás, 1 poszter)
workshop szervezése	1	1 (1 előadás)
folyóiratcikk, tanulmány	10	12
szerkesztett tanulmánykötet	1	1

Debrecen, 2007. február 28.

Dr. Csatár Péter
DE Germanisztika
főpályázó

Hivatkozott irodalom

- Csatár, P.** (2005): Das Problem der Metaphernidentifikation in der kognitiven Linguistik. In: Szigeti, I. (szerk.): Junge Germanisten aus Ungarn stellen sich vor. Frankfurt am Main: Peter Lang, 123-136.
- Csatár, P.** (2007): Megjegyzések a metaforaazonosítás módszertanához. In: Csatár, P./Pethő, G. (szerk.): Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. (Elméleti és kísérleti nyelvészet) (megjelenés előtt)
- Csatár, P./Pethő, G.** (szerk.): Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. (Elméleti és kísérleti nyelvészet) (megjelenés előtt)
- Csatár, P./ Pethő, G./ Tóth, E.**: On possible factors in the aesthetic appreciation of metaphors. In: Journal of Literary Semantics 35, 59-71.
- Farkas, O.** (2003): Lesen in der Fremdsprache: ein Zusammenspiel unterschiedlicher Faktoren, In: Zeitschrift für Angewandte Linguistik 39, 29-51.
- Farkas, O.** (2005): L1-bedingte Prozesse der rezeptiven Satzverarbeitung in der Fremdsprache und deren Konsequenzen für die Lerndidaktik. In: Sprachtheorie und Germanistische Linguistik 15.1, 3-32.
- Gibbs, R. W.** (2002): Identifying and appreciating poetic metaphor. In: Journal of Literary Semantics 31, 101–112.
- Gibbs, R. W./ Perlman, M.** (2006): The contested impact of cognitive linguistic research on the psycholinguistics of metaphor understanding. In: Kristiansen, G., et al. (szerk.): Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 211-228.
- Gibbs, R. W./ Lonerga, J. E.** (2007): Identifying, specifying and processing metaphorical word meanings. In: Rakova, M., Pethő, G., Rákosi, Cs. (szerk.): The Cognitive Basis of Polysemy. New Sources of Evidence for Theories of Word Meaning. Frankfurt am Main: Peter Lang. (megjelenés előtt)

- Pethő, G.** (2003): A *-ból/ből* rag mint ok- és célhatározó kifejezőeszköze. In: Magyar Nyelvjárások XLI, 465-478.
- Pethő, G.** (2005a): A nem rendszeres poliszémiajelenségek kognitív háttere. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI, 127-181.
- Pethő, G.** (2005b): On intuitions about proper names. In: Acta Linguistica Hungarica 52 (2-3), 281-301.
- Pethő, G.** (2007): On irregular polysemy. In: Rakova, M., Pethő, G., Rákosi, Cs. (szerk.): The Cognitive Basis of Polysemy. New Sources of Evidence for Theories of Word Meaning. Frankfurt am Main: Peter Lang. (megjelenés előtt)
- Pethő, G./ Kardos, É.** (2007): Implicit tárgyi argumentumok engedélyezésének elméleti problémái. In: Csatár, P./Pethő, G. (szerk.): Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. (Elméleti és kísérleti nyelvészet) (megjelenés előtt)
- Steen, G.** (2002): Towards a procedure for metaphor identification. In: Language and Literature 11, 17-33.